

mohla se věnovati na nová rozšiřovací zařízení produkční. Výrobní náklady by byly tedy menší a rovněž cena prodejní, předpokládáme-li, že by spotřeba nebyla zkomuniována, mohla by býti o řečený úrok nižší, zvláště kdyby chtěla ona komunita potlačiti soukromohospodářský zisk vůbec a prodávala tovary za ceny výrobní; ale pak by neměla prostředků na rozšíření zařízení výrobních, neboť rozšíření produkce, zvláště nová rozšiřování trvalejších zařízení produkčních, dají se pořizovati jen ze zachycených přebytků produkčních, tedy z úspor produkce, jak se obecně říká. Zdá se věc sice paradoxní: vždyť investovati v zařízeních produkčních je možno každé pohotové jmění a podnikatel může všechno své dosud volné pohotové jmění investovati v nových továrnách, a ne jen snad své zisky; ale v našem případě, kde by nebylo přebytků produkčních, jež jsou za všech poměrů a okolností jediným zdrojem, z něhož se rodí nové kapitály, nebylo by nového volného jmění vůbec, nebylo by volné nové kupní síly a nebylo by tedy vůbec volných prostředků na rozšíření výroby.*)

Jsou různé theorie jak školy objektivistů, tak školy subjektivistů, jež hledí vysvětliti úrok a jeho vztah k produkci a k ostatním nákladům produkčním. Budeme se jimi obírat až v oddíle jednajícím o důchodech, k němuž tu zatím odkazujeme.

Soukromé vlastnictví půdy. Pozemková renta.

Dnešní produkční ústrojí lidstva je vybudováno na zásadě volné soutěže nabídky a poptávky produkovaných statků. Peněžní ceny produktů, touto soutěží na svobodném trhu vytvořené, a rentabilita, kterou podnikatelům skýtají, jsou nejen regulátorem produkce, ale působí zároveň zpětným vlivem i na ceny hmotných pomůcek produkčních a mezd a také na úrok finančních kapitálů. Ale jakkoli tato soustava organizace hospodářské čin-

*) Také za dnešní instituce soukromého vlastnictví, kdyby produkce neposkytovala finančních ryzích výnosů, nedala by se produkce zvětšovati a technicky pomocí novějších zdokonalenějších produkčních zařízení zlepšovati; vždyť odprodejem trvajících výroben nastal by jen soukromohospodářský přesun vlastnictví finančních kapitálů: dosud volný peněz kupcův byl by pak vázán v zakoupené výrobě a uvolnil by se týž peněz prodavačí, ale kupní síly by nepřibýlo ani o haléř.

nosti lidstva jest snad dnes a dlouho ještě asi zůstane jediné možnou, pokud dnešní lidé jsou, jací jsou: se svými sklony po lepším a lepším úkoji svých potřeb a se svými touhami po majetku a důchodech jako prostředků, jimiž lze tohoto cíle dosíci, a pokud zároveň ovládá jejich hospodářské činy jim přirozeným vývojem vrozená stále rostoucí snaha po účelnosti všeho konání, jež vrcholí v zásadě hospodárnosti, a to nejen hospodárnosti ve příčině hospodářských statků hmotných, poněvadž jich není nazbyt, ale i hospodárnosti ve příčině hospodářských výkonů, práci, není tato soustava vrcholné svobody a nezávislosti, kde každý musí býti a je svého štěstí strůjcem, soustavou ideální. Vytýká se jí hlavně, že přílišný tento liberalismus vede k boji všech proti všem, vede k vládě silnějších nad slabšími, že takovýto individualism vede k zbytečné rozháranosti a až k rozkladné atomisaci ve všech oborech lidské činnosti; kdežto vše nasvědčuje tomu, že člověk je tvor společenský a sdruženou organizovanou prací společnou dovede vykonati velké věci, jež by rozdrobené úsilí jednotlivců sebe nadanějších a zručnějších sotva kdy svedlo, a již sama dědičnost vloh a sdílení životních zkušeností a technických a organizačních vymožeností s pokolení na pokolení je svědectvím, co znamená pro lidi společná práce a vzestupný vývoj společnosti jako celku. A právě se zřetelem na tyto přirozené a hmotné zájmy má člověk vůči společnosti lidské také vyšší povinnosti kulturní, mravní a etické a hlavně určité povinnosti vůči slabším jejím členům, jež pak působí zpětným odrazem i na poměry hospodářské, a bývají shrnovány v jednotné jakési heslo otázky sociální.

Ale jakkoli klasičtí národohospodáři (Adam Smith) vycházeli ve svých studiích těchto problémů se stanoviska morálky, a tento spíše filosofický směr se namnoze dosud v národohospodářských theoretických spisech udržuje, musí býti naší snahou, vyloučiti věci více do oboru filosofie a morálky spadající, obmeziti se na věci ryze hospodářské a učiniti z těch a jen z nich samu v sobě uzavřenou soustavu. A proto i při prozkumu zmíněných hospodářských otázek sociálních, jež dříve bývaly řešeny spíše náběhy k altruismu pod hesly ochrany nemajetných a bezmocných proti majetným a mocným, hledíme pokud možno vystačiti kategoriemi výhradně hospodářskými, at již hledíme vřaditi i tyto otázky do dnešní soustavy soukromohospodářské a srovnati je s jejími zásadami, anebo at hledí se v tomto směru

vybudovati nové hospodářské soustavy »socialistické«. Ona pak kategorie hospodářská, v které se vybíjejí spory obou těchto směrů a v níž shledává jedna strana stěžejný svůj základ, druhá strana pak hlavní příčinu různých závad dnešní organizace společenské a kterou třeba především nějak jinak upravit a řešiti, zůstávají-li spory o ryze theoretické základy národohospodářské nauky úmyslně stranou, je s o u k r o m é v l a s t n i c t v í. Krajní křídla těchto nových směrů usilují o odstranění soukromého vlastnictví všech hospodářských statků a chtějí zavést u nich komunismus, umírněnější proudy spokojily by se dnes již jen odstraněním soukromého vlastnictví prostředků těžebných anebo dokonce i jen soukromého vlastnictví p ů d y, totiž aby se půda stala majetkem nějakých kolektivit, anebo kdyby aspoň soukromé vlastnictví její bylo znovu nějak spravedlivěji rozděleno než je tomu dnes.

Je proto třeba, abychom se touto otázkou soukromého vlastnictví půdy a jeho hospodářských důsledků obírali podrobněji.

Proti s o u k r o m é m u v l a s t n i c t v í p ů d y uvádí se hospodářský důvod hlavně ten, že je soukromé její vlastnictví anomálií v soustavě individualistické, stojící a padající zásadou v o l n é s o u t ě ž e, poněvadž znemožňuje volnou soutěž produkce. Půda, nerozmmožitelný dar přírody, dostala se do rukou nemnohých jednotlivců, kteří prý mají jakýsi monopol, tak že se o volné soutěži v produkci zemědělské nedá mluvit, a jsou právě tu poměry tím tíživější, že půda je nezbytným podkladem veškeré produkce a hlavním aktivním činitelem pro lidstvo nejvyšší důležité produkce zemědělské. Tímto způsobem prý nabyli a nabývají stále tito výluční vlastníci zemědělské půdy proti ostatním bezzemcům bezzáslužné výhody, jež se stále stupňuje zvláště u majitelů pozemků úrodnějších nebo výhodněji k spotřebním střediskům položených, poněvadž produkují proti ostatním majitelům půdy výhodněji. Tento bezzáslužný jejich důvod bývá nazýván p o z e m k o v o u r e n t o u, a na té se hlavně soustřeďuje odpor proti soukromému vlastnictví půdy, poněvadž tou prý se zbytečně zdrazují ceny zemědělských plodin, ježto nejsou tyto ceny pak cenami volné soutěže.

Jde tu tedy se stanoviska širšího o zásadnou otázku, zda poskytnou samy pozemky, ovšem za spolupůsobení ostatních činitelů výrobních, samostatného důchodu, tedy důchodu odlišného od známého důchodu z práce a od důchodu z kapitálu, který by

padal v klín za dnešní organizace soukromého vlastnictví půdy bez jakéhokoli přičinění dočasným majitelům půdy, o něž by se snad mohly důchody čili vlastně podíly na přebytých produkce ostatních dvou uvedených činitelů produkčních zvýšiti, anebo o něž by se mohly ceny produktů snížiti, kdyby držba půdy byla zařízena jinak.

Zemědělskou produkcí se tvoří nové statky, tvoří se přírodními energiemi půdy a ovzduší, za pomoci výkonů strojů, pomůcek produkčních a lidské práce. Užité při produkci hmotné hospodářské statky, totiž hmotné suroviny a ostatní hmotné strojové produkční pomůcky, se produkcí buď úplně nebo částečně ničí a musí býti tyto náklady předem z hrubé sklizně nahrazeny, kdežto — na rozdíl od zvýšené úrodnosti umělými prostředky — náhrada za úbytek přirozené plodivosti půdy a vydanou energii lidské práce se nepovažuje za náklad produkční při zjišťování národohospodářských důchodů, to jest podílů, které přísluší zúčastněným činitelům produkčním na výsledku produkce, ač by se měly také předem z hrubé sklizně odpočítati, prve než se mluví o onom rozdělení důchodů, a měl by se mezi zúčastněné činitele produkční dělití pouze ryzí soukromohospodářský výnos produkce. Tím by pak vskutku byla zachována neztencená tvořivá síla půdy, pokud ovšem lze umělými náhražkami pokles úrodnosti doplniti, i neztencený dosavadní stav pracovní síly lidské, při čemž by se arciť musilo i uvažovati o záchově pracovního dorostu a o jiných známých otázkách populačních. Hlavně se postupuje zmíněným odlišným způsobem asi proto, že přirozená plodivost půdy je v podstatě statkem volným, třeba že je vázána a spojena s držbou půdy, a dá se produkcí využití v různém odstupňování, po případě i za týchž nákladů produkčních, a nesusouvisí pokles její přímo s dosaženými výsledky a nemusí býti s nimi přímo úměrný. Podobně u lidské práce nemusí býti úplata úměrná s výkonem a přímo s ním nesusouvisí. Proto se národohospodářská theorie o dělbě důchodů odchyluje od soukromohospodářského stanoviska a rozděluje jako »národohospodářský« důchod jakési hrubé přebytky produkce, totiž přebytky, které zbývají po zachování dosavadního stavu hmotných pomůcek produkčních, ať trvalejších zařízení investičních, nebo přímých produkčních surovin, z dřívějších produkcí pocházejících. Vlastně je arciť každá produkce samostatný děj nový a i ony spotřebované suroviny a opotřebované ostatní pomůcky se musí pro-

dukovati úplně znovu, a lze tedy považovati spotřebu jich v produkci za jakýsi dočasný prodej se strany producentovy a za nový jich nákup z produkce, a tím ovšem spíše možno považovati náhradu spotřebovaných přírodních mohoucností půdy umělými přísadami a spotřebovaných živobytných potřeb, tvořících úplatu za lidskou práci, za hospodářské děje samostatné. S tohoto hlediska bylo by tedy možno považovati dokonce veškerý hrubý výtěžek produkce za důchod ve smyslu národohospodářském, o němž se mají rozdělití zúčastnění produkční činitelé. Vždyť je někdy z různých důvodů možna nebo i nutna produkce, jež ani oněch zničených a spotřebovaných energií půdy a hospodářských statků nenahrazuje, a mluvíti tedy v tomto smyslu o nějakých nutných nákladech produkčních ve smyslu školy objektivistů, jež produkce má nebo musí nahraditi každým způsobem, není vskutku dosti logické.

Zmíněný národohospodářský reálný výnos produkce, zbylý z celé hrubé výtěže produkce, odečteme-li od ní spotřebované přímé produkční suroviny a zničené a opotřebované části produkčních zařízení a pomůcek, se dělí na důchod pracovní, na důchod z finančního kapitálu či úrok, s nímž souvisí, jak uvidíme, ryzí důchod podnikatelský, a konečně na důchod z půdy či pozemkovou rentu. Zde nám jde pak zatím o to, zda pozemková renta je národohospodářským důchodem v tom smyslu, že by držitelé zemědělské půdy dostávali anebo musili dostávat za účast půdy, jako zdroje přírodní energie, anebo i jako mrtvého přírodního podkladu této produkce, na produkci svůj podíl na zmíněném reálném výnosu produkce, tak že by za pravidelných nynějších poměrů bez tohoto jejího podílu nebyla zemědělská produkce myslitelná a zhroutila by se. Konkrétněji zní tato otázka tak, zda musí držitelé půdy připadnouti onen důchod, aby produkci udržoval, či bude produkovati dále, i když jeho půda takovéto pozemkové renty nebude poskytovat.

V tomto smyslu nutným nebo primérním nárokem či pramenem důchodu pozemková renta není, vždyť se nedá popřít, že jsou pozemky, na nichž se zemědělská produkce úspěšně provozuje, ač pozemkové renty neposkytují. Ostatně dosud u většiny národohospodářských theoretiků převládá mínění, že pozemkovou rentu dávají jen pozemky úrodnější nebo vhodněji položené než pozemky ostatní, že tedy pozemková renta je rentou diferenční a ne rentou všeobecnou nebo ryzí. Proto také někteří no-

vější američtí a angličtí národohospodáři ji považují za jakýsi důchod suplementární, který zbývá po úhradě důchodových kvot práce a kapitálu (Clark a j.). Kdežto jiní novější národohospodáři nepovažují ji za zjev výhradně jen u půdy se vyskytující, nýbrž i v průmyslové produkci obvyklý, nebo ji vykládají jako úplatu za výkonnost, užítkovost půdy (Schumpeter, Cassel), anebo ji považují za zvláštní úplatu vůdčích úkonů podnikatelových (Spann).

Vyjdeme-li od skutečných platných poměrů, zdá se nesporným, že zemědělské pozemky úrodnější nebo lépe položené rentu dávají, poněvadž se na nich produkuje poměrně levněji, tedy že diferenční renta pozemková se pravidelně vyskytuje, jsouc úplatou za přirozenou užítkovost půdy a za postup její jiným, ať již pachtem pozemků anebo v prodaných plodech produkce. Ale ovšem je tu předpokladem, že není takovýchto lepších pozemků nadbytek nebo s dostatek se zřetelem na poptávku po zemědělských produktech, a že se musí sáhati po pozemcích horších nebo vzdálenějších, tedy méně vhodných, a mimo to že je těchto druhořadějších pozemků nadbytek a jsou tedy statky volnými. Na těchto horších, stále v hojnosti se vyskytujících volných pozemcích diferenční renta vzniknouti nemůže, kdežto kdyby ani těch již nebylo s dostatek, dávaly by všechny v pěstbu zabrané pozemky rentu, ale nebyla by to renta diferenční, nýbrž pozemková renta všeobecná, jež ovšem by měla povahu monopolní, povahu třídního monopolu, řečeno názvoslovím Oppenheimerovým. Renta diferenční se liší od monopolu tím, že se u monopolu produkce ucpe prve než dosáhla nejvyšší hospodářské meze, mohlo by se tedy za daných poměrů produkovati více, ale úmyslně se produkce nezvyšuje, u diferenční renty se naopak produkce rozšiřuje na další pozemky až za samu tuto dosavadní hospodářskou mez, produkce se rozšiřuje dále, přes to, že produktivita na nových pozemcích klesá (Lampe).

Hlavní rozdíl mezi starší teorií pozemkové renty objektivistů a novějším výkladem subjektivistů je, že tito ji pokládají za následek zvýšených cen zemědělských produktů vlivem rostoucí poptávky po nich, ať již je jim přímou cenou za užítkovost půdy nebo prostým zbytkovým důchodem, který připadá majiteli po úhradě nákladů práce a kapitálu. Ovšem zůstává v subjektivistickém výkladu druhé varianty přece jen nevysvětleno, proč a pokud až ceny zemědělských plodin podražují nad

náklady práce a kapitálu, kdežto praví-li se, že toto plus je úplatou za užítkovost půdy, kloní se tento výklad k theorii »nutných nákladů produkčních« objektivistů.*)

Mnoho se také uvažovalo o tom, jak se poměry pozemkové renty dále vyvinou. Starší theoretikové hájili názor, že renta pozemková bude v poměru k ostatním produkčním nákladům stále stoupati a bude tedy čím dále tíživěji působiti.

Naproti tomu Malthus se domníval, že její poměrný podíl na výnosu půdy za okolností jinak stejných klesá se vzrůstem rozlohy v pěstbu zabraných pozemků. Ale je tomu tak jen tenkrát, pokud nejsou tyto v pěstbu zabírané další nové pozemky horší jakosti a nezpůsobují tedy dalšího vzestupu cen produktu; pak totiž zůstává celkový úhrn renty pozemkové nezměněn, poněvadž poskytují rentu pozemkovou tytéž pozemky a v téže výši jako dosud a rozpočte-li se tento její úhrn na všechny obdělávané pozemky, pak ovšem připadá na pozemkovou rentu podíl poměrně menší než je podíl kapitálu a práce. Kdežto stoupá-li cena produktu, poněvadž se musily v pěstbu zabíratí pozemky horší, pak jednak vzroste počet pozemků rentu vynášejících, jednak zvýší se poměrně renta sama i na všech pozemcích již dříve rentu poskytovaných. Pak by vynášela nominálně renta pozemková držitelům pozemků stále více a více, a za okolností jinak stejných utrpěly by tímto vzestupem cen obilí široké vrstvy národa, žijící ze své práce, a také drobní kapitalisté. Ale poněvadž na druhé straně zároveň se vzestupem cen umožňuje se intensivnější pěstba zemědělských plodin, zvyšuje se zaměstnanost práce i kapitálů, nově do pomůcek výrobních investovaných, tak že vzrůstající počet obyvatelstva a nově utvořené kapitály nacházejí zaměstnání a netísni nepřirozeně mezd a důchodu kapitálového. A poněvadž dosud ani v zemích nejkulturnějších nedosahuje pěstba zemědělských plodin a především obiliny vrcholné meze produktivity a rentability a mimo to stále se tato pěstba technicky zdokonaluje, čímž se i sama mez produktivity a renta-

*) Tak z novějších národohospodářů zejména Cassel (Theoretische Sozialökonomie) vykládá pozemkovou rentu v podstatě jako důsledek vzestupu cen zemědělských plodin vlivem nedostačující nabídky dané poptávce, ale jako příčinu tohoto vzestupu cen uvádí, že pak nabývá ceny »užítkovost půdy«, ježto potřebných pozemků na úplné uspokojení poptávky není s dostatek a tato započítaná cena užítkovosti půdy do cen produktů že uvede znovu v nutnou rovnováhu nabídku s poptávkou.

bility zvyšuje, vzniká takovýmto způsobem jakási samočinná protiváha proti neúměrné rozpínavosti renty pozemkové.

Přes to však panuje namnoze v theorii dosud mínění a zdá se míti ohlas i v praktickém životě, že by renta pozemková ve smyslu theorie renty diferenční za okolností jinak statických asi stále v budoucnosti stoupala, poněvadž je a bude po plodinách půdy stále rostoucí poptávka a budou se musiti zásobovati země střední a západní Evropy rostoucí měrou dovozem plodin stále ze vzdálenějších končin světa, tedy s většími náklady produkčními.

Můj názor na pozemkovou rentu je odlišný. Nepovažuji ani pozemkovou rentu diferenční na pozemcích kvalifikovanějších za samostatný důchod, a to ani za důchod ve smyslu jakéhosi zbytkového důchodu, který přichází na řadu teprve po úhradě důchodu pracovního a úrokového, zbývá-li ještě něco; a tím méně ovšem považuji pozemkovou rentu za důchod primární, který by každá půda zemědělské produkci věnovaná musila nutně poskytovat, aby se o hospodářské úspěšnosti této produkce dalo mluvit. Reálný výtěžek produkční, jež zbývá po náhradě spotřebovaných produkčních surovin a jiných hmotných nákladů, potřebných na udržování chodu zařízení produkčních a jich zachovy v nezhoršeném stavu, musí se v první řadě věnovati na nákup spotřebovaných potravin a živobytných potřeb zúčastněné lidské práce. Nepouštíme-li se tu do řešení různých otázek s touto výměrou pracovního důchodu souvislou a nazíráme na vše ryze se stanoviska zachování statické rovnováhy, tedy za dnešních poměrů jaksí s hlediska oné širší nebo celonárodní soukrcmohospodářské rovnováhy, je vše ostatní, co zbývá po náhradě těchto spotřebovaných hospodářských statků nebo po zachycení příslušné částky v penězích, předpokládáme-li stabilitu cenovou, hrubým produkčním výnosem, jehož výše rozhoduje o tom, jak pochodí finanční kapitál v podniku trčící a po případě přebude-li ještě něco nad obvyklou té doby sazbu úrokovou, co případně podnikateli, ať už jako domnělá renta pozemková nebo jako vlastní podnikatelský zisk.

Úrok z finančních kapitálů není, jak uvidíme, produkčním nákladem v tom smyslu jako mzda. Po mém mínění je úrok již součástí zisku, splýváje a kolísaje s ním, a není tedy pevně předem dán, třeba se u podniků úplně na úvěr založených někdy předem v smluvené výši platil a třeba musil býti vždy do pro-

dukční kalkulace brán. Vždyť právě kolísání poměrného procentního výnosu finančního kapitálu, na provoz podniku potřebného, převádí tyto kapitály z jednoho oboru podnikání do druhého a působí tu vyrovnávacím vlivem, že se tento procentní výnos zhruba ve všech oborech podnikání nivelisuje. U úrokování finančního kapitálu v půdě trčícího je pak pro toto mínění ještě o důvod více; cena půdy se totiž nestanoví primárně a výhradně nabídkou a poptávkou pozemků, nýbrž cena její se stanoví v podstatě kapitalisací výnosu produkčního a dočasná nabídka pozemků a poptávka po nich, jako důsledek přímé jich potřeby, působí spíše jen jakýmsi vlivem konjunkturním. Při tomto výpočtu ceny pozemku kapitalisací výnosu se zajisté rozumí výnos, od něhož nebyl ještě úrok odpočítán, vždyť se má touto kapitalisací výnosu zároveň zachytiti a jaksi ztělesniti té doby platná míra úroková, to jest hledí se vypočítati cena taková, aby finanční kapitál v půdě trčící tuto míru úrokovou poskytoval; jinak by se tyto výpočty od sebe rozešly. Proto také jde-li pozemek rychleji z ruky do ruky, nedává renty, poněvadž se o ni kapitalisací reálného výnosu vypočtená cena pozemku zvyšuje a podobně naopak zůstává-li pozemek dlouho v téže ruce jako rodinný majetek u menších hospodářství a nepomýšlí se na jeho prodej, tak že se o jeho kapitálové ceně vůbec neuvažuje, není pozemková renta jako samostatný důchod patrna, poněvadž splývá s důchodem pracovním.

Jak úzce souvisí renta pozemková s úrokem z finančních kapitálů, nejlépe je zřejmo v případech, kdy se mění míra úroková. Zůstane-li reálný výnos produkce týž, počítá sice podnikatel, jak se mu vyplácí finanční kapitál vskutku za pozemek druhdy daný, kolik mu procentně vynáší a přirovnává tento výnos k platné nové míře úrokové, ale obratem ruky zkapitalisuje výnos novou měrou úrokovou a bere za základ dalších úvah takto vypočítanou novou cenu pozemku, tak že nezbývá pak na rentu pozemkovou niěho.

Výsledek těchto úvah je: v našich poměrech úrodnější a výhodněji položené pozemky poskytují za stability cenové a za nezměněných poměrů produkčních zvýšenější výnosy než pozemky ostatní, dávají mimořádný důchod, rentu, ale theoreticky se nedá tento důchod za našeho kapitalistického vyjadřování a zachycování hodnoty kapitalisací výnosu u statků produkčních a také u půdy přesně odloučiti od ostatního důchodu finančního kapi-

tálu, od úroku. Vždyt i když zůstává pozemek v týchž rukou, mění se stále jeho cena dle kapitalisovaných soukromohospodářských výnosů, t. j. výnosů zbylých po odečtení příslušné mzdy a ostatních reálných výloh, a je v ní také kapitalisovaná renta pozemková obsažena; každý vlastník pozemku tuto cenu zná a stále si ji uvědomuje a upravuje dle výnosu a platných sazeb úrokových, i jemu splývá renta pozemková, dávají-li ji jeho pozemky, s důchodem kapitálovým, úrokem.

Podobně v případech, kdy vlastník pozemků je propachtuje a vzájemná soutěž pachtýřů je donucuje, že všecken zisk, který produkce poskytuje po úhradě zmíněných nákladů, včetně úplaty za jejich vlastní produktivní činnost, předávají vlastníkům půdy — kterýžto případ se často uvádí jako typický pro pozemkovou rentu —, odvádějí jako pachtovné vlastníku půdy, jde o úrok z finančního kapitálu, který druhdy byl za pozemek zaplacen anebo za který by pozemek mohl býti dnes prodán. I když v některém území ceny zemědělských plodin z lokálních příčin ostřeji podražují a dává zemědělská produkce dočasně mimořádné výnosy, je přímou příčinou tohoto vzestupu cen a výnosů větší poptávka, než na niž dosavadní produkce na daných pozemcích mohla stačiti, ale je příčinou samostatnou, rozhodující, tak že podražili-li ceny plodin neúměrně, přestanou se tyto plodiny za volné soustěže kupovati a nastane opět rovnováha. Ale nabídka stanoví své ceny sice na podkladě daných konkrétních nákladů produkčních na zaplacenou mzdu a se zřetelem na přiměřený výnos finančních kapitálů, jinak však nezávisle, zejména nedává se vésti nějakým diktátem, že by půda musila dostati předem za svou produkční spolupráci nějakou určitě stanovenou úplatu.

Na zdůvodnění renty jako důchodu *sui generis* nestačí ani okolnost, že renta pozemková se liší od úroku — a také od mzdy — tím, že tyto dvojí důchody při větší nabídce poklesají na úroveň nabídky nižší, kdežto u pozemkové renty uhajují si kvalifikovanější pozemky vyšší ceny nabídky nejnevýhodněji produkující. Rozdíl je způsoben prostě tím, že při větší nabídce téže kapitálové dispozice a větší nabídce téhož výkonu pracovního jejich cena, to jest úplata za ně, klesá jako u každého jiného statku, poněvadž úrok a mzda jsou strhovány na úroveň nejnižší nabídky, a lepší pracovníci, i když pak vykonají více práce, nejsou při mzdě časové lépe placeni, což je spíše jakási technická vada ve výměře mzdy, a podobně mají se věci u úroku; kdežto cena »užit-

kovosti půdy« se stanoví i ve smyslu dosavadních teorií pozemkové renty až z výnosu a běře se zřetel k lepším výkonům úrodnější půdy.

O rentě dalo se u pozemků vhodnějších mluvit jako o důchodu, který padal bezzáslužně do klína jich majitelům, pokud bylo možno získati i pozemky stejné jakosti jako poslední pozemky mezi dosud obdělávanými pozemky pouhým zábořem, bez úplaty, kdy se za pozemky vůbec nic neplatilo; kdežto dnes, kdy se lepší nebo horší jakost pozemků, jak se jeví v soukromohospodářských výnosech, ihned přenáší na ceny pozemků, a téměř vždy se kapitalisuje tímto způsobem dokonce i budoucí očekávaný vzrůst výnosu produkce, je zbytečno, ne-li pochybeno, pro pozemkovou rentu jako pro osobitý důchod zemědělské produkce sestrojovati nějaké zvláštní theorie.

Ostatně pozemková renta stala se i jinak v praktickém životě u zemědělských pozemků činitelem nadobro podřízeným a spjatým úzce s důchodem kapitálovým, a zejména se nedostavil obávaný její vzestup u zemědělských pozemků v zemích evropských. Ukázalo se totiž, že nově zabírané pozemky v pěstbu obilnou v zemích východoevropských a zámořských jako zásobiště nesoběstačných trhů středoevropských jsou lepší, pokud se přírodní plodivosti týče, než přírodně vysílené již pozemky kulturních krajín našich a produkuje se na nich poměrně levněji než na pozemcích v střední a západní Evropě. Mimo to bylo možno na oněch nově obdělávaných půdách ve větším měřítku zaváděti při polních pracích levnější práci strojovou a přizpůsobiti pěstbu potřebám vývozu. Mohly proto tyto země po zlevnění vodní dopravy od let 1860. nabízetí své plodiny na trzích evropských levněji než produkce domácí, ba dokonce pod její ceny produkční, a ovšem pak nezbyvalo ničeho na nějaký bezzáslužný důchod další mimo důchod práce a kapitálu. Ostatně stálým zdokonalováním zemědělské produkce po stránce technické a organizační přesunuje se u ní těžisko s přírodního činitele půdy na druhé činitele produkční: na pomůcky produkční a na práci a poněvadž práce strojová ovládá stále rostoucí měrou i dopravu, je za těchto poměrů v obou směrech, jak pokud se týče přirozené plodivosti, tak výhodnější nebo nevýhodnější polohy pozemku, vliv pozemkové renty u zemědělské produkce úplně zastíněn, paralysován, po případě je s řečenými ostatními produkčními činiteli tak těsně spřažen a je s nimi v takové vzájemné závislosti, že má

renta pozemková u zemědělské produkce pro dohlednou dobu vskutku jen význam s hlediska theorie.

Teprve pak, až by zemědělská produkce dospěla ve všech krajinách naší zeměkoule tak daleko, že by další technické a organizační její zdokonalování nebylo za daných poměrů možné a dospělo se tedy vskutku k vrcholné mezi absolutné produktivity jak ve vlastní zemědělské produkci, tak i k mezi nejvyšší výkonnosti v přepravě zemědělských plodin, teprve pak by nabyla pozemková renta u zemědělských pozemků svého nerušeného vlivu a vskutku praktického významu. Ale to jsou věci velmi, velmi daleké budoucnosti.

Je proto také jen teorií, uvažujeme-li o tom, jak by se hospodářské poměry vyvinuly, kdyby se pozemková renta v oboru zemědělské produkce vskutku jednou u nás všeobecněji a zdatněji vyskytla, ať již jako důsledek změněných poměrů vlastnictví půdy, anebo jako důsledek světové zemědělské produkce. Konkrétnějšího významu by mohla však nabýti pozemková renta, kdyby byla v některých zemích uměle vyvolána zemědělskými cly a obdobnými ochrannými opatřeními.

Bezprostřední účinek pozemkové renty byl by ten, že pohánění ceny, jak již zmíněno, směrem k produkčním nákladům producenta nejnevýhodněji produkuje a zdražovala by tedy ceny nejnutnějších potravin. Ale přes to nemusí mít pozemková renta absolutně škodlivý vliv na celkové hospodářské poměry obyvatelstva, a bylo by pochybeným chtít na jedné straně čelit za každou cenu vzniku jejímu snad úplným uvolněním dovozu obilí z ciziny, když by tímto způsobem bylo vůbec znemožněno využití domácí půdy, poněvadž by se pak zemědělská produkce nevyplácela, anebo na druhé straně zaváděti ochranná cla anebo jiná obdobná opatření, aby se renta pozemková udržela jen proto, že někteří majitelé pozemků přepláceli v době vzestupné konjunktury zemědělské produkce pozemky, kapitalisující v jejich cenách i budoucí zvýšenější rentu pozemkovou.

V našich poměrech záleží vše na tom, aby se produkovalo nejúspěšněji, aby se produkcí docílilo nejvyšší možné reálné výnosnosti, a to jak finančního kapitálu investovaného v půdě, včetně dosavadní kapitalisované renty, a v ostatních pomůckách výrobních, jakož i kapitálu na mzdu potřebného, tak i nejlepšího reálného honorování zúčastněné námezdné práce i práce podnikatelovy. Ustane se tedy v pohánění produkce, jakmile se do-

sáhne nejvyšší rentability, když tedy každá peněžní jednice učiněných a započítaných nákladů, předpokládáme-li stabilitu mezd a cen, dává výtěž nejsilněji zmnoženou a tudíž nejvyšší peněžní výnos, i když ještě nebylo dosaženo nejvyšší absolutné produktivity, tedy za daných poměrů zejména i nejvyššího možného využitkování přírodního bohatství půdy. Poklesnou-li tržní ceny zemědělských plodin vlivem nabízených plodin, jinde levněji produkovaných než u nás, dokonce pod jejich statickou výši, dosavadními produkčními poměry danou, srazí tím dosavadní rentabilitu na stupeň nižší, tak že budou producenti musiti hledati jiné cesty, aby toto rozpětí vyrovnali. Často budou dokonce i produkci udržovati potud, pokud se bude soukromohospodářsky vůbec ještě vypláceti, to jest pokud nebude přímo ztrátová, aby docílili z kapitálu v podniku investovaného aspoň nějakého výnosu. A i kdyby nakrásně tato opatření chránila v takových případech rentu pozemkovou dosavadních držitelů půdy, to jest ono zvýšení soukromohospodářského kapitálu, které zkapitalisováním renty pozemkové k dosavadní ceně pozemku přirostlo, at již byl pozemek za zdraženou cenu vskutku koupen, nebo at je tato zvýšená cena pro majitele pouze cenou kalkulační, byl by tento zdražovací účinek její vyvažován prospěchem na jiné straně: zaměstnaností dělnictva a možností vyšších mezd a nebo zmíněným využitím půdy.

Kdyby bylo soukromoprávní vlastnictví pozemků zrušeno a vykoupeno, pak by nová renta pozemková nemusila již vznikat i a mohly by se u domácích cen obilí dodržovati nižší domácí ceny výrobní přes vyšší ceny světového trhu, pokud by ovšem úrok z výkupných kapitálů pozemků příliš nezdražil domácí produkci. Ale vše záleží na tom, je-li země v produkci obilí soběstačná či nikoli. Je-li zemi cizího obilí nutně potřebí, pak by musil stát, chtěl-li by čeliti vzniku nové renty, obchod obilím monopolisovati, jinak by za volné soutěže dovedli domácí producenti dočítati za své obilí i na zkomunisovaných pozemcích vypěstované vyšších cen světového trhu, a sotva by zrušené soukromé vlastnictví na tom co změnilo.

Ostatně by mnoho záleželo na tom, jak by se zkomunisovaná půda vzdělávala. Kdyby se přidělovala mechanicky různým uchazečům, tím by se mnoho nedokázalo. I tu by bylo věcí hlavní, zda by se dalo zaručiti jinak než na dosavadním základě soukromých interesů, aby tito dočasní držitelé pozemků pěstovali obilí a ze-

mědělské plodiny neúspěšněji. Nějaká jednotná produkce na společný účet by sotva poměry napravila.

Povšimněme si nyní městských pozemků. Je všeobecným zjevem, že městské stavební pozemky stále stoupají v ceně, majitelé dostávají za ně, prodávající je, stále rostoucí částky, a to i tenkrát, když pozemky ty zastavěny nejsou, poněvadž se očekává, že ponesou jednou, až budou zastavěny, větší nájemné, než odpovídá bývalé ceně za ně placené.

Ale městské pozemky mění velmi často nyní majitele a při těchto prodejkách nejen že se kapitalisuje nynější renta pozemková, ale zachycuje se v ceně pozemku a nahrazuje bývalému vlastníku i budoucí očekávaný v z e s t u p této renty. Tímto způsobem nejen že se ruší u městských pozemků soukromohospodářská renta pozemková majitelova nezřídka na mnoho let vpřed, ale vliv její ustupuje při stanovení cen pozemků značně do pozadí a rozhoduje o ceně spíše konjunktura obchodu pozemky, totiž zda je naděje, že se podaří pozemek dále prodati se ziskem.

Obdobné poměry jsou u městských pozemků zastavených. Městské domy se za pravidelných poměrů prodávají za cenu vypočítanou kapitalisací jejich nynějšího ryziho výnosu a to kapitalisací procentem té doby na trhu kapitálovém platným, tak že stoupnou-li v budoucnu činže, vznikne tím majiteli domu renta. Leč i u městských domů má veliký vliv konjunktura trhu; jsou doby, kdy je po domech veliká poptávka a kdy se domy přeplácejí, tak že nesou kupci po dlouhou řadu příštích let sotva »občanský« výnos, kdežto jindy je poptávka po domech slabá a je uložení kapitálů v domech výhodné. Naděje na rentu pozemkovou jako pravidelný důchod mají při tom úlohu poměrně nepatrnou.

Zůstane-li městský dům po dlouhou dobu v týchž rukou, pak arcit se majitel vyššího výnosu a vyšší ceny dočká, ale za dnešních časů se zřídka stáva, aby zůstal dům ve velkém městě po několik desetiletí v rukou téže rodiny, a nemá tedy sama renta pozemková u městských domů s hlediska soukromohospodářského, jakoby jednotlivce nezáslužně nepoměrně obohacovala, toho praktického významu, který se jí přikládá, anebo aspoň ne takového významu, aby mohla býti heslem proti soukromému vlasnictví, poněvadž se třístí mezi řadu po sobě jdoucích majitelů domů a mění se v konjunkturální zisk na kapitále, jehož je arcit možno dosíci také držbou kterýchkoli jiných věcných statků trvalé povahy, a nemusí to býti ani předměty umělecké, poněvadž

je zjevem všeobecným, že peněžní ceny hospodářských statků poněkud vůbec stoupají.

Při všech takovýchto zjevech více záleží, jak se takovéto cenové přískoky a poruchy přenášejí na ceny běžných spotřebních statků živobytných a na úplaty za práci a za úrok.

Ostatně nějakým zesocialisováním městských domů by se poměrům nepomohlo: stále rostoucí nával obyvatelstva k městům vynutil by si i pak nějaká opatření, aby se přelidňování měst čelilo, a tu by sotva bylo lze užití jiného spravedlivého prostředku při přidělování hledanějších bytů a krámů na rane se nalézajících než odstupňování činže. Že by mohlo dojít v těchto nových poměrech k snížení činží vůbec, je sotva pravděpodobno; neboť výkup nynějšího domovního městského majetku vyžadoval by takového nákladu, že by sama finanční a správní břemena zatěžovala tento majetek snad více než renta, nehledě ani k tomu, že zesocialisovaná správa sotva by dovedla tak pružně vyhovovati potřebě nových staveb domů a sotva by je dovedla levněji prováděti než jednotlivci, jak nesčetné zkušenosti dnešního života svědčí. Ovšem, kdyby se městské domy v takovémto případě »vyvlastnily« bez náhrady dosavadním vlastníkům, pak by se »kapitalistická« renta pozemková na čas zasáhla radikálně, ale ukázala by se záhy ve formě jiných výhod. Proto je rozumnější, soukromohospodářskou pozemkovou rentu, pokud se vyskytuje, účinně zdaňovati, aby se tímto prostým způsobem zachytila pro společenský celek, než chtítí městský domovní majetek zabratí.*)

Uvalované daně na pozemkovou rentu u městských pozemků mají arcit tu nevýhodu, že se přesunují: daň z přírostu na majetku neplatívá někdy dosavadní majitel, vymíniv si, že ji zaplatí kupec, a daň činžovní, jež je jinak vhodně přizpůsobena kolísání renty, se téměř napořád přesunuje na nájemníky a mívá se tak vlastním účelem.

Vhodný způsob je také, hledí-li komunity skoupati včas stavební pozemky v okolí měst, aby tím čelily soukromé spekulaci pozemkové. Také mohou obce výhodnými a levnými prostředky komunikačními vydatně rušiti zdražující účinky konjunkturální renty pozemkové, umožní-li, aby se budov v nejfrekventovaněj-

*) Zachycuje-li se pozemková renta daní z přírostu na majetku, vystihuje se poměrně dobře i její kolísání, jež při jiné formě zdanění působí potíže (H. George).

ších střediskách užívalo jen k účelům obchodním a ne k účelům obytným a průmyslovým.

Shrneme-li svá pozorování o rentě pozemkové, vidíme, že význam a povaha její jako důchodu svého druhu čím dál více intensivnějším pronikáním soukromohospodářských způsobů podnikání pomíjí hlavně z dvojí příčiny: jednak přechází renta pozemková v důchod kapitálový, jednak ztrácí na významu vůči dnešním úspěšným prostředkům dosíci stále rostoucí rentability vlastní produkce zemědělské i produkce průmyslové a tržební, pokud souvisí tato dvě odvětví s otázkou půdy, jako stanoviště jejich produkčních prostředků.

Urodnost půdy, její fysilogické úkony jsou jistě z nejcennějších darů přírodou lidstvu poskytovaných, jsou však poskytovány zdarma. V pěstbu zabraná půda sama, jako podklad těchto sil, není již statkem volným, nenabývá se bez obětí, bez úplaty; ale jako nepravíme, že parnímu stroji, který si továrník koupil, náleží za jeho výkony nějaký důchod, nýbrž nárok ten přenášíme jako důchod úrokový na finanční kapitál, za který stroj byl opatřen, tím méně je možno u půdy od sebe dělití důchod náležející půdě za její výkony a onen důchod finančního kapitálu. Jen finanční kapitál, který na nákup její byl dán, je s hospodářského hlediska obětí, jemu, jeho majiteli, náleží úrokový důchod, a pokud mimo vyplacenou mzdu ještě něco ze zisku zbývá, jest konjunkturálním ziskem podnikatelským, který se ostatně obyčejně rovněž slučuje s úrokem. Tento společný přebytek závisí na tolika činitelích mimo půdu, jež sám podnikatel musí mít v patrnosti, musí je uměti paralyzovati, musí dle nich voliti druh pěstovaných plodin, musí pěstbu samu jim přizpůsobovati, že je tu jistě větší zásluha jeho než pasivné půdy. A pak závisí renta pozemková u zemědělských pozemků vskutku jen na půdě a rozdílu její plodnosti nejvyšší na pozemcích již v pěstbu zabraných a plodnosti nejnižší pozemků nově přibíraných? Nezřídka ustupuje přirozená menší plodnost nově obdělávaných půd do pozadí a zabírají se spíše ještě lepší půdy v nových územích než jsou půdy dosud obdělávané, jak svrchu dotčeno, a jde tu více o výlohy přepravní z dálných končin do středisk spotřeby a tato přeprava je prostředkována mimo jiné velikými obětní investičních kapitálů.

A pokud se týče druhé příčiny přešinu renty pozemkové na pole ryze soukromohospodářského podnikání a jeho rentabilit-

ních výpočtů a method, je nesporno a nedá se na věci za dnešní organisace společnosti lidské a ani snad za jiné organisace, pokud dnešní lidé jsou, jací jsou, ničeho měniti: na pozemcích nevýhodnějších bude se pěstba udržovati jen potud, pokud se nedají zemědělské plodiny opatřiti výhodněji z ciziny, což jinými slovy znamená, potud, pokud budou moci výhodněji zpeněžiti svoji práci, svůj kapitál a svoji půdu v jejich produktech, do ciziny vyvážených a za jiné suroviny a tovary z ciziny směňovaných. Zvláště u půdy jde jen o soukromohospodářské výnosy a bude se moci udržeti jen ona produkce, ať již jde o těžbu hornickou anebo o produkci zemědělskou, jež umožní alespoň nějakým způsobem využití přirozeného bohatství a rodivé síly půdy a poskytne nejvýhodnější příležitosti zaměstnati domácí obyvatelstvo a nejvýnosněji uplatniti jeho práci.

A i kdyby nastala úplná stěhovavost dělnictva a nebylo územních mezí a pout a překonávaly se vzdálenosti zdokonalenou a levnou přepravou ještě úspěšněji než dnes, a zavládla všesvětová regulace produkce i spotřeby statků: práce i kapitály produkční stěhovaly by se do těch krajin, kde by byly produkční podmínky nejpříznivější a spotřebním střediskům nejvhodnější. Průmysl by se stěhoval do zemí příslušných surovin, jak ostatně se dnes rostoucí měrou děje, mimo jiné i vlivem světových kartelů výrobců, ježto kapitál i práce mohou se poměrně snáze tam přemístiti, a rovněž hotový tovar může se snáze převážeti ze země do země než suroviny. Stále rostoucím prolínáním hospodářských styků mezi různými zeměmi a umožněnou větší hybností surovin i tovarů postupuje všesvětová dělba práce ustavičně vpřed a budou poněmáhlu vzácnější a vzácnější případy, aby některá země měla vyvinutý některý obor těžkého průmyslu, ač nemá potřebných surovin.

Lepší soukromohospodářské výdělky jsou onou mocnou silou, jež podněcuje vystěhovalectví dělnictva a ještě větší měrou stěhovavost kapitálů. Vrozená lidstvu láska k rodné hrudě a zemi, jež dosud bránila ještě většímu pohybu obyvatelstva jak z venkova do měst, tak ze země do země, a jakási jejich konservativnost v tomto směru, kotvící v přirozených podmínkách podnebních a živobytných, byla v novější době otřesena vlivem známých hesel a nauk. Jako protilek proti těmto upřílišněným proudům byla vydána nová hesla o levném přidělu půdy přiměřené roz-

lohy zemědělskému dělnictvu a drobným zemědělcům, aby mohli svoji práci samostatněji a na svém zužitkovati.

S hlediska sociálního je vítáno, stanou-li se dosavadní venkovští podruhoví a zřizenci velkostatků samostatnými podnikateli a rozdělí se tímto způsobem podnikatelský zisk dosavadních nemnohých majitelů latifundií mezi více osob a sloučí se s důchodem pracovním těchto malozemědělců a dopomůže jim k samostatnější a lepší existenci. Zajisté se tímto způsobem využije lépe půdy, poněvadž malozemědělec sotva nechá sebe menší kus půdy ladem, jako se snad u velkostatků spíše může státi, a také jeho práce bude intensivnější, než pracuje-li o cizím. Také obavy, že bude při takovéto rozptýlené pěstbě méně obilí vypěstovaného pro trh a že jakost jeho bude horší, nebo že poklesne chov dobytka a nebude s dostatek mléka pro města, jsou snad upřílišněny; dá se jim dosti vydatně i za takto změněných poměrů čeliti zavedením intensivnější pěstby hospodářských plodin a povznesením chovu dobytka.

Ovšem stále zůstane v popředí a rozhodne spor otázka soukromohospodářské rentability. Nedovede-li takováto maloprodukce vyráběti tak dobře a levně jako velkovýroba, je nutno se spráteliti s myšlenkou, že jsou všechny tyto pokusy spíše opatření sociální, jež jsou do jisté míry ostatním odvětvím výrobním přítěží, na něž ostatní veřejnost musí ať přímo subvencemi, nebo nepřímou úlevami daňovými a jinak připláceti. Jde tu arciť jen o jiný způsob veřejnoprávních nákladů, jež mají za účel umožniti využitkování půdy a poskytnouti příležitosti k práci části obyvatelstva. I to je však věcí soukromohospodářských výpočtů, zda není výhodnější zemědělskou produkci nepoháněti, je-li možno v průmyslu obyvatelstvo lépe zaměstnati, hlavně lépe uživiti a nahraditi újmu, která menšími výnosy půdy se děje. Ostatně již sama volba pěstovaných zemědělských plodin přizpůsobuje se všude této soukromohospodářské zásadě a pěstují se v pokročilejších zemích průmyslové plodiny mnohem více než druhy, a obilí se raději dováží, pokud ostatní poměry takového hospodaření dopouštějí.

I známé heslo potravinné soběstačnosti zemí ve svém významu pobleďlo: ukazuje se právem, že musí-li země dovážeti umělá hnojiva, aby se její soběstačnost obilní udržela, je také zemědělsky vlastně nesoběstačná. A známá náhražková éra, ne-

blahé paměti, za světové války ukázala, že soběstačnost je pojem velmi plastický.

Také význam půdy pro stát, že poutá majitele půdy k rodné hrudě a činí je věrnými příslušníky státu a oddanými sdíleči jeho osudů dobrých i zlých, ustupuje při dnešní rostoucí pohyblivosti obyvatelstva poněkud do pozadí. Spíše jde o to, aby každá země dovedla své obyvatelstvo vůbec výhodně zaměstnati, aby bylo v celku blahobytnými poměry spokojeno. Obyvatelstvo musí nacházeti doma slušnou obživu, a je úplně jedno, je-li to v zemědělství nebo v průmyslu, a jistě by se dnes žádná země nerozpakovala pěstovati na veškeré své půdě výnosnou plodinu průmyslovou nebo obchodní pro domácí průmysl nebo i pro vývoz, třeba musila dovážeti všechny potraviny z ciziny; a jistě by se žádná země nerozpakovala nechati po případě i půdu ladem a kapitály v ní třetě nezužitkovány, kdyby se dovedlo její obyvatelstvo lépe obžíviti v průmyslu a obchodu a dovedlo újmu nevyužitím kapitálu v půdě třetího tímto způsobem výhodně nahraditi. Vždyt dochází dnes i k tomu, že státy dávají subvence majitelům dolů, aby nemusili zastaviti těžbu; nečiní to ani proto, aby kapitály v dolech uložené nezůstaly ladem, nýbrž hlavně proto, aby dělnictvo mělo práci a obživu.

Ale sahá-li některá země k těmto umělým prostředkům, ať se jim říká národohospodářské nebo sociální, buď ochrany producentů a produkce cly anebo ochrany námezdních pracovníků a práce, má předem přesně zjistiti také s o u k r o m o h o s p o d á ř s k é výhody a nevýhody, jež tato opatření působí, nebo neprospívá-li podnikání za dnešní společenské organizace především soukromohospodářsky, nepodniká-li se soukromohospodářsky úspěšně — tím se arcit nemíní, aby snad podnikatelé docílovali nejvyšších peněžních zisků, znovu zdůrazňujeme — nemůže ani prospívati »národohospodářsky« a sociálně.

Práce.

Každá úsilovnější produkce vyžaduje oběti práce. I u výroby prvotné, kde hlavním činitelem je půda a působení přírodních sil, nabývá lidská práce rostoucího významu, jak se přechází k pěstbě intenzivnější, nehledě ani k té okolnosti, že i technické pokroky, jevící se hlavně zaváděním strojů a pomůcek vý-